

İSLÂM'DA ÂHİRET İNANCININ TEMELLERİ ÜZERİNE On the Fundamentals of Faith of Hereafter in Islam

Hüseyin DOĞAN

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi ABD.

Çalışmanın Türü: Derleme

Öz

Ölüm, ilk yaratılan insandan zamanımıza kadar insanoğlunun kendisinden asla kaçamadığı ve uzak kalamadığı bir olgudur. Bu nedenle ölüm, tüm zaman ve mekân dilimlerinde insanın karşılaştığı, üzüldüğü, kederlendiği, şaşkına döndüğü hatta önünde en fazla acze düştüğü ve bu yönleri dolayısıyla insanı daima tefekküre sevk eden bir gerçektir. Öyle ki insanoğlu ölüm gerçeğinden yola çıkarak içinde yaşadığı dünyasını anlamlandırmakta ve hayat felsefesini, ölüm düşüncesi üzerine bina etmektedir. Ölümle başlayan bir hayat çizgisi olarak kabul edilen âhiret inancı, ölüm olayını tecrübe etmiş ilk insana kadar uzanır. Nitekim tarih boyunca ilkellik veya evrensellik gibi çeşitli vasıflarla nitelendirilen dinlerin büyük çoğunluğu inanç sistemleri içerisinde âhiret inancına mutlaka yer vermişlerdir. Diğer inanç sistemleri hiyerarşisindeki sıralaması farklılık arz etmekle birlikte özellikle de, İslâm dini açısından bakıldığında âhiret inancının Allah inancıyla birebir ilişkili olan aslî ve öncelikli bir konumda bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Âhiret, Ölüm, İnsan, Diriliş.

Abstract

Death is a phenomenon that human being never escape from and stay away until this time from first created person. Therefore death is fact that human being come across, gets sad, feels bad, gets amazed in all time and all place, even human being is helpless in front of death, because of this aspect, death makes human contemplate. Human being in fact makes sense of the world where he lives and builds his life philosophy on the idea of death by looking at the faith of death.

The faith of hereafter, accepted as a lifeline which starts with death, extends over the first person who experienced death. Indeed, a great majority of religions which are qualified various qualities like primitivity or universality throughout history have absolutely allowed for the faith of hereafter in their system of faith. With the different describing in other belief systems' hierarchical sorting, especially it is necessary to approve that faith of hereafter is in fundamental and priority position with the belief in Allah in terms of Islam.

Keywords: Islam, Hereafter, Death, Human, Resurrection.

I. İslâm Öncesi Diğer Din ve Kültürlerde Âhîret

I.1. Yunan Öncesi Değişik Din ve Kültürlerde Âhîret İnancı

Âhîret, en ilkel dinlerden tutun da bütün semavî din ve medeniyetlere varıncaya kadar insanların inanç alanına giren en önemli konulardandır. Eski din ve kültürlerde insanlar, ölüm sonrası yaşamı genel olarak kendi güç, kapasite ve bilgileri doğrultusunda yorumlamışlardır. Bu durum, kimi zaman mitoloji ve şiirlerine doğrudan yansırken kimi zaman da akıl yürütme, düşünme ve teorik çerçevede kalmak koşuluyla kendi yapıtlarına konu olmuştur.

Bazen de, ölüm sonrası yaşama ilişkin kanaat ve beklentilerini, mağara duvarlarına veya ağaç gövdelerine resmetmek onlar için bir âdet halini almıştır.¹ Dolayısıyla âhîretin varlığı ile ilgili insan zihninde değişik türden düşüncelerin varlığının bilinmesi, eskiden beri insanların ölümü tamamen yok olmak veya kaybolmak olarak değil, sadece geçici bir süre için gözlerden gizlenme olduğuna, dolayısıyla da ruhun bedenden ayrıldıktan sonra yaşamaya devam ettiğine inandıkları sonucunu ortaya çıkarmaktadır.² Zira İslâm öncesi din ve kültürlerde diriliş ve âhîret inancı, temelde ruhî ve bedenî olarak iki şekilde kendini göstermiştir.³

Hint dinlerine bakıldığında yukarıda adı konan ruh-beden ayrımına işaret edecek temel bir âhîret veya yeniden diriliş inancına rastlamak mümkün değildir. Sadece reenkarnasyon inancının, ruhun göçüne ya da tekâmülüne ilişkin serüveninden söz etmek mümkündür.⁴ Hint dinlerinde, semavî dinlerdekine benzer türde ölüm sonrası ebedî bir hayat telakkisinden, toplu dirilişten hatta cennet ve cehennem veya hesaptan bahsetmek mümkün gözükmemektedir.⁵

Hint kültüründe Upanişatlar döneminde geliştirmiş oldukları ölüm sonrası varoluşa ilişkin anlayışlar ön plana çıkmaktadır. Hint kültürünün eskatolojisini (âhîret inancı) oluşturan bu anlayışın temelini, ahlâkî zorunluluk arz eden ve başta kötülük problemine, yeryüzündeki adaletsizliklere, eşitsizliklere getirilen makul bir çözüm olarak sunulan

¹ DOĞAN, H. 2016: *Dinî Delilleri Işığında İslâm İnanç Esasları*, Rağbet Yay., İstanbul, s. 102-103; ATAY, H. 1992: *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, s. 199.

² YAR, E. 2000: *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, s. 65.

³ el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed. trz.: , *Ölüm ve Sonrası*, çev.: Ahmet Yılmaz-Mahmut Coşkun, Merve Yay., İstanbul, s. 111-112.

⁴ YİTİK, A. İ. 1996: *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenâsüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1996, s. 193-194.

⁵ YİTİK, 1996: s. 194.

karma-tenâsüh inancı oluşturmaktadır.⁶

Upanişatlar'dan önceki dönem olan Vedalar zamanında ise hayata olumlu bakıldığı ve her insanın bu hayatı yalnız bir kere yaşayacağı; öldükten sonra da ölümlü olduğuna inanılan Yama'nın ülkesine gidileceği ve orada amellerin veya ruhların tartılarak mükâfat veya ceza görecekleri anlayışının kabul gördüğü bir vakiadır.⁷ Nitekim bugün Hint dinlerinde tenâsüh fikrine zıt gibi görünen cennet ve cehennem anlayışı, Hintliler'in ilk dönemlerdeki sahil inançlarının bir uzantısı olarak te'vîl edilmiştir.

Hint dinlerine göre ruh, ezelden beri zihni-düşünsel deneyimle, yani hayat ve maddeyle bu aldatıcı ilişki içine sürüklenmiştir. Kurtuluşa ermenin tek yolu ise, ruhu eksiksiz olarak tanımaktır.⁸

Hint kültüründe insanın özünü oluşturan ölümsüz, etken ve mekâna muhtaç olan ruhun, mevcut bedenini kaybettikten sonra bütün kötü eylem, düşünce ve alışkanlıklarından arınmak için defalarca başka bir bedende veya varlıkta tezahür edeceğine inanılmaktadır.⁹ Çünkü Hint dini ya da kültüründe varoluş, ister yeryüzünde ister başka bir metafizik ortamda olsun mutlak anlamda acı ve kederden ibarettir. Bu nedenle, insanoğlu hangi varoluş basamağında bulunursa bulunsun, *nihai kurtuluşa* ulaşamadığı sürece acı ve kederle dolu bu hayatı tekrar tekrar yaşamak zorundadır.¹⁰ Çünkü mutlak anlamda arınmış olan ve sürekli doğum-ölüm çemberinden kurtulabilen ruhlar ölümsüzlüğü, sürekliliği ve ebedî zevk ve nimetleri hak edebilirler.

Hint dinlerindeki ruhun ölümsüzlüğü doktrininden, semâvî dinlerin savunduğu ruhun ebediliği anlamı asla çıkarılamaz. Buradaki ölümsüzlük veya ebedilik (süreklilik), beden yok olmasıyla birlikte ruhun bir önceki hayatındaki hakikatinden hiçbir şey bilmeksizin yeni bedene intikal etmesi olarak anlaşılmıştır.

Ayrıca bu intikal veya karmanın sonuçlarının gerçekleşmesi, Tanrı'nın hiçbir müdahalesi olmaksızın gerçekleşebilmektedir.¹¹ Ne var ki semavî dinlerde diriliş inancı, doğrudan Tanrı'nın müdahalesiyle ruhun aynı bedene tekrar geri dönmesi (iade), böylece de ilk hayatta yaptıklarının hesabını vererek ceza ya da sevaba müstahak olmasıyla irtibatlandırılmaktadır.

⁶ AYDIN, A. 2000: **Dinler Tarihine Giriş**, Din Bilimleri Yay., Konya, 2000, s. 46.

⁷ AYDIN, 2000: s. 46.

⁸ GÜNAY, T.- KÜÇÜK A. 1997: **Dinler Tarihi**, Ocak Yay., Ankara, s. 103-104.

⁹ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 104.

¹⁰ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 106.

¹¹ AYDIN, 2000: s. 46.

İnsanı, ruh-beden ayırımına tabi tutmaksızın bir bütün olarak gören Babil kültüründe, Allah insanı yaratmış ve insana hayat nefesini lütfetmiştir. Allah, bahsettiği bu nefesi korudukça insan yaşamakta, bu nefes insana canlılık ve hareket vermekte; iyi-kötü, faydalı ve zararlı eylemlerini gerçekleştirebilmesini temin etmektedir. Allah, nefesi kestiğinde ise, insanın ölümü gerçekleşmektedir.¹² Buna göre Babil geleneğinde ölüm, bütün insanlığın ve mahlukatın ortak bir kaderi iken hayat, Allah'ın yaratmış olduğu ve insana bahsettiği bir rahmettir.¹³

Babil din ve kültüründe ölüm, tamamen bir yok oluş ve kayboluş değildir. Onlara göre ruhun bedene iade edileceği günde, ruh doğrudan ait olduğu eski bedenine geri dönecektir. Ölüm fiiliyle birlikte insandan ayrılan ruh, yeniden dirilişte tekrardan aynı bedene iade edilecektir.

Bundan ötürü Babilliler, diriliş gününde insanın aynı bedenle hayata döndürüleceğine; bunun, insanı yaratan, ona hayat nefesini veren Allah'ın sonsuz güç ve iradesiyle gerçekleşeceğine inanmışlar ve bu uygulamayı, yeryüzünde hayat süren insanın yaptıklarının karşılığını görmesi açısından gerekli ve elzem bir hadise olarak telakki etmişlerdir.¹⁴

Babil din ve kültüründe, insanların öldüklerinde kabirlerine defni sağlanırken aynı zamanda gündelik kullandıkları eşya ve malzemelerin de beraberce gömülmesi, onlardaki ölüm sonrası inancı göstermesi bakımından önemli bir delildir.¹⁵ Öyle anlaşılıyor ki bugün itibarıyla Ortodoks Hıristiyanlıkta da geçerli olan bu inancın temelleri, Babil dinlerine ve geleneklerine kadar gitmektedir.

Ölüm sonrası inançla ilgili Babil dinine ya da kültürüne yakın bir uygulamanın benzeri örnekleri, aynı şekilde Kenan kültüründe de yaşatılmıştır. Onların, ölüm ve ölüm sonrası insanların bulunacakları yerin niteliği hakkındaki inanışları, eski Mezopotamya (el-Cezîre) dinlerini hatırlatmaktadır.¹⁶

Kenanlılar da, insanın öldükten sonra tekrar diriltileceğine ve ruhun bedene iade edileceğine inanmışlardır.¹⁷

¹² DEMİRCİ, K. 2013: **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, s. 33-34.

¹³ BOTTERO, J. 2003: **Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar**, çev.: Mehmet Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi, Ankara, s. 225.

¹⁴ BOTTERO, 2003: s. 225-226.

¹⁵ BOTTERO, 2003: s. 226.

¹⁶ KÖROĞLU, K. 2015: **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, s. 206-207.

¹⁷ TAŞPINAR, İ. 2003: **Yahûdi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Âhiret İnancı**, Marmara

Kenan kültür ve geleneklerine göre, aslında mezara konan kimse ölmemiştir. Öyle ki ölen kişi, yiyecekleri iyi ve hoş olmayan, karanlık ve pis bir yer olan yeraltı dünyasında ölümün etkili olmayacağı gün gelip tekrar dirileceği güne kadar geçici bir süre mezarda kalmakta ve gerçekte yaşamaya devam etmektedir.¹⁸ Onlara göre yer altındaki hayat tarzı, bu dünyadakinden çok da farklı değildir.

Ölünün tekrar dirilebilmesi için, özellikle de yeraltı dünyasının yiyeceklerinden yememesi gerekmektedir. Bu nedenle Kenan anlayışında geçerli bir gelenek halini almış olan kuyu şeklinde yapılan mezarların doğu tarafından açılan pencerelerinden, yakınları ve sevenleri ölen kişiye devamlı olarak yiyecek ve giyecek vermeye devam etmişlerdir.¹⁹

Eski İran dinlerine bakıldığında ise âhiret, yukarıda sözü edilen diğer din ve kültürlerden tamamen farklı bir boyutta ele alınmış ve işlenmiştir. Eski İran kültüründe âhiret inancı, genel olarak kabul edilen Allah anlayışına uygun olarak anlaşılabilir ve işlenmiştir.

Zerdüşt geleneğine ait düşünce ve felsefeye göre yeryüzünde savaş halinde olan iyilik ve kötülük, aydınlık ve karanlık bir gün bu mücadeleyi sonlandıracaklar ve bu mücadele iyiliğin ve aydınlığın zaferi ile sonuçlanacaktır.²⁰ Bu zafer sonrasında hür iradesiyle bu iki yoldan birini seçen kimse, seçmiş olduğu yolun karşılığını görecektir. İki yoldan birini seçerek kozmik mücadelede doğru yolu tercih edenler mükâfatlandırılırken, yanlış yola devam edenler doğal olarak cezalandırılacaklardır.²¹

Avesta'ya göre ölüm sonrası inanınca öncelikle, ilk insan olan Gavomart'ın kemikleri yeniden canlanacak, daha sonra da bütün ölümler tekrar varlıklarını kazanacaklar ve bir yerde toplanacaklardır.²² İyiler ile kötüler birbirinden ayrılacak; hesap görüldükten sonra iyiler cennete; kötüler de cehenneme gidecektir.²³ Diğer taraftan Avesta'da, semavî dinlerdeki anlayışa benzer tarzda ölünün geçmek zorunda olduğu bir köprüden de söz edilmektedir.

İnananlar ve cennetlikler için bu köprü oldukça geniş ve görkemli

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, s. 41; DEMİRCİ, 2013: s. 10.

¹⁸ BRATTON, F. G. 1995: **Yakın Doğu Efsaneleri**, çev.: Nejat Muallimoğlu, Avcıol Basım Yayım, İstanbul, s. 108.

¹⁹ BRATTON, 1995: s. 109-110.

²⁰ AYDIN, 2000: s. 55-57.

²¹ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 118-119.

²² TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 119-120.

²³ AYDIN, 2000: s. 57.

olarak görünecekken, inanmayanlar ve ateş halkı için kıldan çok daha ince biçimde tasarlanmıştır. Bu köprüyü geçtikten sonra kişi, yaptıklarının karşılığını görecek ve gerçek mekânına kavuşacaktır.²⁴

Zerdüştilik'te Hürmüz/Ahura Mazda ve Ehrimen arasındaki savaş, yeniden dirilme, hüküm ve günahkârların cezalandırılmasıyla sona erecektir. Bu bakımdan Zerdüştilik'te kabul edilen ve savunusu yapılan âhret ve kıyamet hayatının, yeniden diriliş, haşır, mükâfat, ceza, cennet, cehennem inançları ile iyiliği ve kötülüğü eşit olanların beraberce bulunacakları başka bir mekândan söz edilmesi²⁵ (Hemiştekan) gibi temel yaklaşımları açısından semavî dinlere oldukça yakınlık arz etmektedir.

Mısır dinlerindeki âhret ve yeniden diriliş inancı, onların benimsemiş olduğu tek Tanrı inancından daha eski olup kesin tarih verilemeyecek erken dönemlere uzanmaktadır. Eski Mısır inancının temel gerçeklerinden en önemlisi, öldükten sonra ebedî bir hayatın varlığına olan inançlarıdır.

Âhret ve yeniden diriliş inancı, Mısırlılar'ın Allah-âlem tasavvurları ve insana bakışlarıyla doğrudan alakalıdır. İnsanı vücut, gölge, tasvir, ad, ruh ve eş olarak çeşitli unsurların birleşimi olarak algılayan Mısırlılar'a göre bu unsurların biri veya tamamı, ölüm sonrasındaki hayatta rol olabilecek yeterliliktedir.²⁶ Bilindiği üzere Mısırlılar'a göre âlem, yerüstü ve yeraltı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yeraltı âlemi, yerüstü âleminin altında ve onun tersine çevrilmiş şeklidir. Buna göre Mısır kültüründe ölen insan, durumuna göre ya yeraltında ya da gökte daha doğrusu yıldızlarda ikamet etmektedir.²⁷

Mısır kültürüne ait yazılı bazı metinlerde ve özellikle de Piramitlerde "Ruh ebedidir, hiç bir zaman ölmez"²⁸ şeklindeki ifadelerin varlığı, onların âhret ve yeniden dirilişe olan inançlarını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Mısırlılar'ın, çürümesini ve dağılıp ufalanmasını önlemek amacıyla cesetleri mumyalama eyleminin temelinde onların, ruhun ancak ceset sağ kaldığı müddetçe yaşayabildiği ve ruhun tekrar bedenine dönmesinin de bu sayede gerçekleşebildiği inancına sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

²⁴ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 122.

²⁵ AYDIN, 2000: s. 57-58.

²⁶ BUDGE, E. A. W. 2001: **Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri**, çev.: Rengin Ekiz, Ege Meta Yay., İzmir, s. 13.

²⁷ BUDGE, 2001: s. 13-14.

²⁸ BUDGE, 2001: s. 14.

Eski Mısır din ve kültüründe dünya hayatı tamamıyla fâni, geçici ve sınırlı olarak algılanmıştır. Eski Mısır din ve kültüründe, asla sonsuz ve ebedî bir dünya hayatı anlayışına rastlanmaz.²⁹ Bu bakımdan insanın an itibarıyla içinde yaşadığı dünyayı fâni, kısa ve geçici bir mekân olarak gören Mısırlılar, âhîret hayatını da bu minvalde yorumlamışlardır. İnsan ruhunun diğer âlemde Tanrılarla birlikte gökte yaşadığına inanan Mısırlılar, insan bedeninin asla uyanmayacağına ve kabri terk etmeyeceğine inanmışlardır.

Mısırlıların dünyada mutlu yaşayabilmek ve öldükten sonra da mutlu olabilmek için önem verdikleri iki temel unsur, onlar için yüksek değerde olan ahlâk normları ve yaşam boyu var olan ve öldükten sonra da devam edeceğine inandıkları *muhakeme* gücüdür. Çünkü onlar, insanların yaptıkları kötülüklerin mutlaka bir gün hesabını vereceğine inanmışlardır.

1.2. Eski Yunan'da Âhîret İnancı

Eski Yunan'da ölüm ve ölüm sonrası inanç, semavî dinlerin âhîret anlayışına oldukça benzerlik göstermektedir. Eski Yunan kültüründe, ölüm anında ruh bedenden ayrılmakta ve hayalet biçimine bürünmektedir. Yunan mitolojisine göre ölen insan, okyanusun dibinde ve tüm ruhların gideceği yer olduğuna inanılan Hades'e ulaşmaktadır. Zira Eski Yunan'da Hades, asla Güneş ışığının bulunmadığı ve ebedî karanlığın olduğu yer olarak telakki edilmiştir.³⁰

Eski Yunan kültüründeki âhîret hayatıyla ilgili inançlara, onların en eski metinlerinden olan Homerik ve Hesiodik'te rastlanmaktadır.³¹ Öyle ki âhîret hayatının tasvirî ve biçimsel anlatımları Homerik literatürde genel olarak karamsarlık arz ederken, Hesiodik literatürde daha iyimser bir bakış açısıyla işlenmiştir. Ölülerin yargılanması anlayışı, Homerik literatürde kesin olarak dile getirilmemekle birlikte, başka bir hayata olan inanç, ruh ve beden ayrılığında da bahsedilmektedir.³²

İlyada ve Odiseya'da, ölüm sonrasında ruhun öteki âlemde seyahat edeceği, hesaba çekileceği, mükâfatlandırılacağı veya cezalandırılacağı inancı vurgulanmıştır. Bu metinlerde, günahkârların cezalandırıldığı kötü bir yerle, yalnızca bir kaç dürüst insanın girmesine izin verilecek olan başka bir yerden de söz edilmektedir.³³

Eski Yunan kültüründe beden, ruhu tutsak eden ve onu belli bazı

²⁹ BUDGE, 2001: s. 14.

³⁰ BUDGE, 2001: s. 21, 29.

³¹ BRATTON, 1995: s. 78-80.

³² BRATTON, 1995: s. 80.

³³ BUDGE, 2001: s. 36.

kalıplara sokan bir hapisane olarak anlaşılmıştır. Eski Yunanlılar'a göre ölüm, işte tutsak kalmış olan bu ruhun bedenden ayrılması ve özgürlüğüne kavuşması olarak telakki edilmiştir. Öte yandan öteki âlemde yaşamak için cesedin gerekli olmadığını düşünen Eski Yunanlılar'ın, ruhun tekrar ceset hapisanesine geri dönmesinden endişelendiklerinden, ölen her insanın beden/cesedini yakmışlardır.³⁴

Eski Yunan inancında, bu dünyanın ötesinde mutlaka bir âlem vardır ve orada bir hayat yaşanacaktır. Ruh, ölümsüzdür; öteki âlemde yargılanacaktır ve tekrar doğacaktır (yeniden diriliş). Ruhun tekrardan doğması, onun kendi özüne ve bedenine iade edilmesiyle irtibatlandırılabilir. Onlara göre ruh, geçmişte sayısız yaşantılar ve hayatlar geçirmiş olabileceği gibi gelecekte de, sayısız yaşantılar ve hayatlar geçirebilir.

Bedendeki bazı kusurlar, doğmadan önceki bir günahın kefaretidir. Yunan anlayışında geçerli olan ruhun ezeliyeti ve ölümsüzlüğü düşüncesi, bu kültürdeki âhret inancının önemli bir referansı olmuştur.³⁵

Âhret inancı, ilkel ve beşeri inançların olduğu kadar ilâhî dinlerin de en önemli itikat konusudur. Bilindiği gibi bu dinlerin İslâm öncesi temsilcileri ise Yahudilik ve Hıristiyanlıktır. Kur'ân, bu iki dini, İslâm öncesi tevhit inancını insanlara tebliğ etmiş ilâhî dinler olarak tavsif etmektedir. Bu açıdan Tevrat'ın getirdiği Yahudilik ile İncil'in öğrettiği Hıristiyanlık, temelde Kur'ân'ın bildirdiği İslâm gibi aynı inançları taşımaktadır.

1.3. Yahudilik'te Âhret İnancı

Yahudilikte sistematize olmuş ya da kural ve çerçevesi belirlenmiş bir âhret düşüncesine rastlamak pek mümkün değildir. Daha doğrusu Yahudiliğin tarihî gelişimine paralel olarak âhret ve yeniden diriliş inançları konusunda gelişmeler olmuştur. Tevrat'a bakıldığında doğrudan âhret hayatını ilgilendiren ya da bu konuya temas eden bir beyan ve ifadeyle karşılaşmak mümkün değildir. Bu nedenle Yahudilikte isim, sıfat ve fiilleri konusunda tek, âdil ve otoriter ilâh anlayışı başlangıçtan itibaren kabul edilmekle birlikte, ölüm sonrası hayat için nasıl bir ön görünüm olduğu, kimlerin yeniden diriltileceği ya da akıbetlerinin neler olacağı hususu büyük ölçüde tartışmalıdır.³⁶

Buradaki en önemli problem diriliş inancının, bir Yahudi inancı olup olmadığı sorusunun ötesinde, ölümden sonra bir hayatın varlığı konusunda

³⁴ BUDGE, 2001: s. 41.

³⁵ BUDGE, 2001: s. 46-47.

³⁶ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 248.

aranılan bilgilerin Kutsal Kitap'ta olmamasıdır.

Kutsal Kitap Tevrat'ta âhiretle ilgili net ve açık bilgilerin yer almayışı ya da girift ve çelişkili bilgilerin yer alması, Tevrat'ın tahrif edilmesiyle de ilgili olabilir. Kutsal metne müdahil olan Yahudi din âlimleri, özellikle de âhiretle ilgili bilgi ve beyanları ıskalamış ve kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Sözelimi Mesihî dönemle öteki dünya bazen kesin çizgilerle birbirinden ayrılırken kimi zaman da, aynı anlamı ifade eder biçimde kullanılmıştır.³⁷

Bundan başka, cennet ve cehenneme girme, bazen yeniden dirilme ve hesap gününden sonra gerçekleşecek bir olay olarak görülmekte iken, bazen de hemen ölümden sonra ruhların kendileri için takdir edilen ve varılacak olan bir yer şeklinde nitelendirilmektedir. Kimi zaman da, her hangi bir yer belirtmeksizin sadece ebedî saadet ve cezadan bahsedilmektedir.³⁸

Öyle anlaşılıyor ki Yahudi geleneği ile gerçek Yahudi inancı birbirine girmiş ve karmaşık bir yapı almıştır. Yahudiliğin âhiret inancının tarihi zemini ile ilgili olarak temelde iki yaklaşım vardır: Bunlardan ilkinde göre Yahudilikteki âhiret inancı, tarih boyunca Allah tarafından Yahudi peygamberlere bildirilen vahyin bir sonucudur.

Diğer görüşe göre ise âhiret düşüncesi, İsrailoğullarının Kenanlılar ve Perslerle karşılıklı ilişkileri yoluyla Yahudi geleneği içerisine girmiş ve farklı bir seyir kazanmıştır.³⁹

Yahudilikte, yazılı (Tevrat) gelenekle sözlü geleneğin birbirine çok yakın olması hatta karışması sebebiyle ilâhî vahyin, geleneğin yorumuna tabi tutulması ve mahkûm edilmesi beraberinde bazı problemleri doğurmuştur.⁴⁰ Bu sebeple zaman zaman ihmal edilmiş veya orijinal metinde bulunmaları gereken yerden uzaklaştırılmış vahyin önerdiği temel ilkeleri, buna bağlı olarak da tevhidin iki ana unsurundan biri olan âhiret inancını ortaya koyabilmek için Kur'ân'a başvurma zarureti vardır.

Kur'ân, Ehl-i Kitap'la ilgili âyetlerinde onların hem kendi Kitap ve Peygamberlerine karşı hem de İslâm'a ve Hz. Peygamber'e karşı tutumlarını şiddetle eleştirmektedir. Kur'ân, Yahudilerin, peygamberlerini

³⁷ ADAM, B. 2001: **Yahûdi Kaynaklarına Göre Tevrat**, Pınar Yay., İstanbul, s. 208-219.

³⁸ AKBAŞ, M. 2002: "**Yahûdi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri**", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, İzmir, Sayı: XV, s. 38.

³⁹ LEVİLİLER: XXVI/1-44.

⁴⁰ AYDIN, 2000: s. 86-88.

öldürdüklerini haber vermekle birlikte⁴¹ özellikle de İslâm'a karşı tavırlarını onların kendi kitaplarını okumamalarına, ihmal etmelerine, gizlemelerine ve ona tabi olmamalarına bağlamaktadır.⁴² Öte yandan Kur'ân, Ehl-i Kitabın tamamının böyle olmadığını da aktarmaktadır.⁴³ Nitekim Kur'ân, onlardan Kitab'ı okuyanları, bilginleri, ilimde derinleşmiş olanları; orta yolda bulunanları, güvenilir olanları ve iman edenleri her zaman inkar edenlerden ayırmıştır.

I.4. Hıristiyanlıkta Âhiret İnancı

Hıristiyanlıktaki âhiret anlayışı, imkânı ve gerekliliği gibi konular, mevcut haliyle elde bulunan Yeni Ahitten (İncil) çıkarılmaktadır. Hıristiyanlar, âhiret ve âhiret ahvâli ile ilgili fikirleri ifade etmek için genel olarak "eskatoloji" kavramını kullanmışlardır.⁴⁴

"Eskatoloji" kavramı, Hıristiyan teolojisinde dünyanın sonu ve ölüm sonrası hayat düşüncesini ifade etmek için kullanılmaktadır. Yukarıda değindiğimiz üzere Yahudilikteki, âhiret inancının kaynağı ve buna bağlı olarak hangi döneme ait olduğu tartışmalarından farklı olarak Hıristiyanlıkta, âhiret inancının ve ahvâlinin bu kültürde ilk dönemlerden itibaren kabul edilmiş sistematik bir inanç olduğu bilinmektedir.

Hıristiyanlıktaki âhiret ve yeniden dirilişle ilgili inancın kaynağının, bu teolojinin ortaya çıktığı ve varlık bulduğu değerler dünyasıyla yakın bir irtibatı vardır. Bilindiği üzere Kitab-ı Mukaddes teologlarına göre Yeni Ahit, Eski Ahit'te gerçekleşeceği haber verilen bilgilerin bütününden ibarettir. Bu bakımdan Yeni Ahitin âhiret ve yeniden dirilişle alakalı bölümlerinde cennet, cehennem ve bunların maddi yönleri hakkında fikir edinmek mümkün ise de yeniden yaratılış, ruhun ölümsüzlüğü ve ruhun iadesiyle ilgili ayrıntılı bilgi bulabilmek mümkün değildir.⁴⁵

Bir söyleme göre, Hıristiyan teolojisinin temel dinamiklerini oluşturan Barnaba İncili'nde diğer itikâdî konularda olduğu gibi âhiret, cennet, cehennem ve ruhla ilgili hususlarda Kur'ân'ın beyanlarına benzer

⁴¹ "Allah'ın âyetlerini inkar edenler, Peygamberleri haksız yere öldürenler, insanlardan adaleti emredenleri öldürenler var ya, onları elem dolu bir azapla müjdele!" (Âl-i İmrân: 3/21).

⁴² "İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lanet eder hem de bütün lanet etme konumunda olanlar lanet eder." (Bakara: 2/159).

⁴³ "Fakat onlardan (Yahudiler) ilimde derinleşmiş olanlar ve mü'minler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler. O namazı kılanlar, zekâti verenler, Allah'a ve âhiret gününe inanalar var ya, işte onlara büyük bir mükâfat vereceğiz." (Nisâ: 4/162).

⁴⁴ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 262.

⁴⁵ AYDIN, 2000: s. 92.

nitelikte pek çok ifadeyle karşılaşmak mümkündür. Bu İncil’de, âhiretle alakalı teferruat sayılabilecek meselelere de yer verilmiştir. Sözelgesi cennette farklı dereceler olup olmadığına dair sorulan bir soruya verilen cevap, bunun bir örneğidir.⁴⁶ Mevcut İnciller’de, Hz. İsa’nın (a.s.) yeniden diriliş konusunda âhireti inkar eden Sâdukiler’le tartıştığı pasaj birkaç açıdan önem arz etmektedir. Pasajda Hz. İsa’nın, âhireti inkar eden Sâdukiler’e karşı bunu tasdik eden Ferîsiler’den yana tavır aldığı görülmektedir.⁴⁷

Hıristiyanlıktaki âhiret inancı, Mesih’in döneceği ve Allah’ın hükümlerine olacağı yönündeki Eski Ahit’in Allah tasavvurundan tamamen farklı olmamakla birlikte, hükümlerinin ve mutlak otoritenin evrensel bir gerçeklik olduğunu ifade etmekle o zamana kadar Yahudilik’te görülmeyen farklı bir bakışla meseleye eğilmiştir. Ayrıca Eski Ahitte Allah’ın mutlak hükümlerini ve buna bağlı olarak beklenen hayat anlayışından farklı olarak, İnciller’de anlatılan Allah’ın mutlak hükümlerinin gelişi ve son gün olayları kozmik bir değişimle vurgulanmaktadır.⁴⁸

Allah’ın mutlak hükümlerinin geleceği günün ister açık ister temsili dille anlatıldığı İnciller’de, ebedî ve gelecek hayatla ilgili ifadeler rastlanılmaktadır.⁴⁹ Bunun yanı sıra Hıristiyanlıkta, Hz. İsa’nın mucize olarak gösterdiği ölümleri diriltme olayları, ölenlerin tekrar diriltilebileceğinin açık bir işareti olarak algılanmıştır. Zira erken dönemlerde Hz. İsa’nın dirilişi, bazı teologlar tarafından Hıristiyanlıktaki genel dirilişin temeli olarak yorumlanmıştır.⁵⁰

II. İslâm Düşüncesinde Âhiret

II.1. Âhiret İnancının Kur’ân’daki Temelleri

Usûl-u Selâse (üç esas) denilen ulûhiyyet, nübüvvet ve âhiret akidesinin son ayağını bu iman esasları oluşturmaktadır. Âhiret inancı, bütün ilâhî dinlerin değişmez yegane ilkesi olmuştur.

Allah tarafından ilâhî bir görev ve sorumlulukla âlemlere gönderilmiş olan bütün peygamberler, âhirete imanı vurgulamışlardır. Öyle ki Kur’ân’da, bazı âyetlerde Allah’a imandan hemen sonra âhirete iman zikredilmiştir. O nedenle âhirete iman, değişmez bir itikat esasları durumundadır:

“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl

⁴⁶ MATTA: 22/23-33; MARKOS: 12/18-27; LUKA: 20/27-40.

⁴⁷ TÜMER-KÜÇÜK, 1997: s. 233-234.

⁴⁸ MATTA: 10-28; Luka: 12/2-9.

⁴⁹ MATTA: 24/42-44.

⁵⁰ MARKOS: 8/31; 9/31; 10/34.

iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere inanır."⁵¹

Âhiret hayatının esas hikmetini, dünya hayatında aramak gerekmektedir. Dünya hayatı ve ondaki imtihanın olması, âhirete daha fazla bir anlam ve değer katmaktadır. Dünyada yapılanlar; iyiliklerimiz, kötülüklerimiz, hayırlarımız, fitne ve fesatlarımız yahut da her ne varsa, bunların hepsinin karşılığının olacağı mutlak alan âhirettir.

*"Her kim zerre ağırlığınca bir iyilik yapmışsa, onun karşılığını; her kimde zerre miktarı kötülük yapmışsa onun karşılığını görür."*⁵²

Bu dünyada her insanın bir hayatı var, kimi bolluklar ve refah içinde bir hayat sürdürmekte iken kimileri de, darlık içinde kıt kanat geçinmeye çalışmaktadır. Her darlığın ve düşkünlüğün bir hikmeti ve sebebi olduğu gibi her bolluk ve rahatlığında mutlak bir hesabı ve karşılığı olacaktır. O nedenle dünya hayatının sonunda âhiret denilen yeni bir hayat başlayacak, kazançlı-kazançsız herkes ayırt edilecek, haklı ile haksız tespit edilmiş olacaktır:

*"Şu da kesindir ki, takvâ sahipleri için Rabbleri katında nimetleri bol olan cennetler vardır. Öyle ya, (Allah'a) teslimiyet gösterenleri, diğer günahkârlar ile bir tutar mıyız? Size ne oluyor? Ne biçim hüküm veriyorsunuz? Yoksa sizlere ait başka bir Kitap var da, bunları oradan mı okuyorsunuz? Onda, beğendiğiniz her şey sizin için mutlaka vardır (diye mi yazılı)? Yoksa 'ne hükmederseniz, mutlaka sizindir' diye sizin lehinize tarafımızdan verilmiş, Kıyâmet gününe kadar kesin geçerli sözler mi var?"*⁵³

İnsan, edindiği bilgi ve tecrübesi gereği bu dünyanın geçici, fâni ve sınırlı olduğunu telakki etmektedir. Her gün etrafına baktığında onlarca insanın öldüğünü, dünya hayatlarını tamamladığını ve âhiret yolcusu olduklarını gözlemlemektedir. Hatta insan kendi dünyasını şöyle bir film şeridi gibi gözden geçirdiğinde çocukluğunu ve gençliğini nasıl harcadığını, ömrünü nerelerde yitirdiğini hatırlamakta; nelere sahip olduğunu ya da olamadığını kestirmekte ve bütün bunların sonucunda belli bir yaş ve olgunluğa eriştiğini anlamaktadır.

İşte dünya aynen bunun misalidir, bizler onun içinde kendimizi bulduk, yaşadık ve her geçen dakika ölüm gerçeğine doğru yol almaktayız. O nedenle yaratılış gayemizden başlamak üzere dünyadaki tüm yaşantımız bir sorumluluğu ve idraki gerekli kılmaktadır.

⁵¹ BAKARA: 2/177.

⁵² ZİLZÂL: 99/7-8.

⁵³ KALEM: 68/34-39.

“De ki: Sizleri yaratan, sizlere kulaklar, gözler ve gönüller veren O’dur. Ne kadar az şükrediyorsunuz!”⁵⁴

“Göğü, yeri ve arasında bulunanları boş yere yaratmadık. Bu, inkar edenlerin bir zannıdır. Vay o inkar edenlerin ateşteki haline!”⁵⁵

“Sizleri, sadece boş yere yaratmış olduğumuzu ve gerçekten de huzurumuza getirilmeyeceğinizi mi sandınız? Mutlak hâkim ve hak olan Allah çok yücedir. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, yüce ‘arşın da sahibidir.”⁵⁶

Âhirete iman, insandaki adâlet ve hakikat duygularının da bir sonucudur. Şayet bu dünyanın geçici, sınırlı, sonlu ve tükenmek üzere olduğunu kabul ediyorsak hiç bitmeyen; bâkî, sonsuz ve sınırsız bir hayatın peşindeyiz demektir. Bu hayat, âhîret hayatıdır. Orada hiçbir şey sınırlı, sonlu, fânî ve geçici değildir. Herkes orada dünyadakilerinin, yani kazandıklarının ve kaybettiklerinin karşılığını alacaktır. Hiç kimseye adaletsizlik, haksızlık ve eşitsizlik yapılmayacaktır. Çünkü dünyada insan zaman zaman haksızlığa ve adaletsizliğe maruz kalabilmektedir. Bütün bu kusur ve aksaklıkların tamamıyla mislinin ödeneceği yer hiç kuşkusuz âhîrettir. Orada zulüm de haksızlık da yoktur.

Âhîret inancı tam ve yerinde olan kişi, Allah’a itaat ve ibadetten asla ayrılamaz. O, âhîreti kazanmanın yolunun kin, öfke, nefret, makam, para ve kadın gibi tamamen dünyevî ve nefsi saiklerden değil, itaat ve ibadet çizgisinde sabit kalarak yüzünü Allah’a çevirmekle mümkün olacağını çok iyi bilen kişidir. Böyle bir insan, Allah’a olan itaat ve ibadetlerinden taviz vermez, egosunu tatmin etmez; bencillik ve fesat gibi duygulara kapı aralamaz. O kişi, bu söylenenlerin bütün yansımalarının âhîrette olacağını çok bilir ve ona göre davranır:

“Biliniz ki dünya hayatı, ancak bir oyun, eğlence, süs, övünme ve daha çok çocuk ve mülk sahibi olma isteğinden başka bir şey değildir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur ve sen onun kupkuru olduğunu görürsün; daha sonra çöp olarak kalır. Âhîret’te ise, çetin bir azap vardır. Orada Allah’ın rahmeti, mağfîreti ve rızası vardır. [Zira] dünya hayatı aldatıcı geçimlikten başka bir şey değildir.”⁵⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de önemine binaen vurgulanan âhîrete iman, İslâm

⁵⁴ MÜLK: 67/23.

⁵⁵ SÂD: 38/27.

⁵⁶ MÜ’MİNÜN: 23/15-16.

⁵⁷ HADÎD: 57/20.

akâidinin özünü oluşturduğu hatta inananla inanmayan arasındaki kesin çizgiyi belirlediği bir gerçektir. Bu öneminden dolayı Kur’ân, sünnet ve icmâ ile sabit olan âhiret, İslâm alimleri tarafından İslâm dininin temel esaslarından biri olarak savunulmuş ve inkar edenlerin dinden çıktığı icmâ ile kabul edilmiştir.

Daha önce de vurgulandığı gibi Kur’ân’daki âhiret inancı, iman-amel ilişkisi bağlamında da üzerinde durulan bir konudur. Mesela azabın isabet edeceği inkarcıların acıklı durumunu anlatan âyette Allah’a ve âhirete iman edenler; iman etmekle birlikte namaz kılanlar, bununla birlikte zekât veya sadaka verenler bu azabın dışında tutulmuşlardır.

Âlimlerin çoğunluğuna göre ilgili âyetlerde bahsedilen imandan maksat, sadece kalple tasdik edip dille ikrar etmek demek değildir. Gerçek anlamda iman etme aynı zamanda dinî emir ve nehiylerin yerine getirilmesidir. Başka bir ifadeyle burada âhiret gününü tasdikten maksadın, sadece kalp veya dil ile yapılarak teoride kalan bir tasdik değil, bizzat bu inancın gerektirdiklerini uygulayarak kanıtlamak manasındadır. Bu, tasdikten sonra namaz ve zekâtta sonra amelî ibâdetler arasında zikredilmesinden ve bunun o kişilerdeki samimiyet ve ihlâs anlatılırken söylenmiş olmasından ortaya çıkmaktadır. Kur’ân’da geçen “*O, din gününün (âhiret) sahibidir*”⁵⁸ ifadesinden hareketle Allah’ın bizzat kendisini, diğer özellik ve sıfatlarına ilaveten ayrıca “din gününün sahibi” olarak da vasıflandırmış olması, Allah’ın iman-âhiret ilişkisini ortaya koymasını ve emretmesi açısından son derece dikkat çekicidir.

II.2. İnsan ve Ölüm Gerçeği

Her canlının kaçınılmaz olarak yaşadığı bir gerçeklik olan ölüm olgusu, dinden sanata, teolojiden felsefeye kadar hemen hemen her alanın ana gündem maddelerinden birisi olmuştur. İnsanın bizatihi kendisinin öleceği hakkındaki bilgisi, kendi varlığı ve gerçekliği hakkında sahip olduğu bilgi kadar kesinlik taşımaktadır.⁵⁹ Bu nedenle insan, ilk insandan itibaren ölüm olgusunun içeriğini ve mahiyetini sürekli olarak zihninde tartışmış ve anlamaya çalışmıştır.

Hayatın anlam, dönüşüm ve mahiyetine ilişkin tüm dinî, felsefi ve teolojik sorgulamalar, aslında bütünüyle ölüm olgusunu ve gerçeğini anlamlandırma ve tanımlama çabasıyla doğrudan bağlantılıdır. Buna göre ölüme bakış veya ölüm gerçeğini anlamlandırma girişimleri, insanların

⁵⁸ FÂTİHA: 1/4.

⁵⁹ KOMİSYON, 2015: *İslâm İnanç Esasları El Kitabı*, Ed.: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yay., Ankara, s. 221.

dünya hayatlarını şekillendiren ve ona yön veren en önemli aksiyonlardan birisidir. Ölümü tamamıyla bir yok oluş, kayıp, metafizik bir derinlik ve hengâme olarak algılama veya değerlendirme psikolojisi, insanın yaşamını ve gündelik tecrübelerini tamamıyla anlamsız ve değersiz kılmaktadır. Bu nedenle tarihî süreçte örnekleri görüldüğü üzere, insanların hatta toplumların ölüme bakışları, onu yorumlayış biçimleri ve onun karşısındaki tavırları hep farklı olmuştur. Kimileri, bu süreçte ölümü tamamıyla yaşanacak bir gerçeklik olarak algılayarak kimileri de ona karşı anlamsız; deyim yerindeyse duygusal, seküler ve maddî bazı gerekçelerle meydan okuma hastalığına tutulmuştur.

İlâhî dinler, insanı ölüm gerçekliği karşısında daima hazır tutmak istemişlerdir. Ölümün bir yok oluş, kayıp, metafizik bir derinlik ya da bedenî bir felaket olmadığının altını çizen dinî teolojiler, insanı sadece maddî olarak yaşanan bu dünyada değil âhirette de mutlu ve huzurlu kılmak için temel dinamiklerini oluşturmak istemişlerdir.⁶⁰ İnsandaki ölümle ilgili tüm kaygı ve korkuların anlamsızlığını âhiretteki yeni, sürekli ve kalıcı bir hayat anlayışıyla telafi etmeye çalışan ilâhî dinler, ölüme meydan okumak yerine bu gerçeği anlamak ve tanımlamakla meşgul olmuşlardır.

En son ve kemâl bir din olan İslâm, ölüm olgusunun dünya hayatı denilen var oluş alanından bir başka var oluş ve diriliş alanı olan âhirete yolculuk olduğunu açıkça beyan etmiştir. Bu açıdan ölüm, bir kayıp, yok oluş ve felaket değil; tam aksine ilk var oluş alanından ikinci var oluş alanına geçiştir.⁶¹ Ayrıca Allah'tan gelmiş olan insanın, yine Allah'a dönmesinin ilk ve en önemli habercisi olan ölümün korku, kaygı ve ümitsizlik olarak değil de güven, ümit ve iyimserlik yaratan bir gerçeklik olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu nedenle ölümü, dünya hayatını tamamlamış olan insana bir ceza ve eziyet olarak düşünmek yerine, yeni başlayacak ve ebedî devam edecek olan âhiret kapısının eşiği olarak görmek ve tanımlamak gerekir.

II.3. Ruhun Mâhiyeti ve Bedenle İlişkisi

Lügatte, "can, nefis, kudret" gibi anlamlara gelen "ruh", bedene yaşama ve hayat sürme gücünü veren bir güç olarak tanımlanmaktadır. İnsanın, hem bedenî tarafı hem de ruhî tarafı vardır. Ruh denilen güç, bedenden ayrıldığında yani ölüm hâdisesi gerçekleştiğinde beden âtıl bir vaziyet almakta, fonksiyon ve işlevselliğini yitirmekte ve kabre konulduğunda da kaybolup gitmektedir. Bu nedenle İslâm kelâmcıları

⁶⁰ TOPALOĞLU, B. 1998: "Âhiret", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, c. I, s. 543-544.

⁶¹ KARADAŞ, C. 2008: *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Emin Yay., Bursa, s. 19-20.

sürekli olarak ruh-beden birlikteliğini savunmuşlardır. İlk insan Hz. Âdem (a.s.), bedenen yaratıldığında aynı zamanda bu bedene, ruh da iliştirilmiş ve yaratılmıştır. Daha önce de söylemeye çalıştığımız gibi İsrâfil'in (a.s.), Sûr'a ikinci üfürüşünden sonra meydana gelecek olan ikinci yaratma da, aynı şekilde ruh-beden birlikteliği içinde gerçekleşecektir.

Ruhun varlığına inanmak gerekir. Göremediğimiz, tecrübe edemediğimiz bir varlık olsa da, ruhu inkar etmek mümkün değildir. Melekleri ve cinleri de göremiyoruz; ancak onların birer varlık kategorisini oluşturduklarını hem dinen hem de aklen kabul ediyoruz. Buna karşılık ruhun mâhiyeti, nelîği ve kapsamı konusunda ise hiçbir bilgimiz yoktur. Hz. Peygamber de, ruh hakkında detaylı bir bilgi vermemiş; bu bağlamda kendisine sorulan soruları cevapsız bırakmıştır. Ancak Kur'ân, Ruhun varlığından ve gerçekliğinden bahsetmektedir:

"Sana Ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir."⁶²

Âyetten de anlaşıldığına göre ruhun mâhiyeti hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ruh, Allah'ın yaratmış olduğu gaybî bir varlıktır. Gözle görülmez ve tecrübe edilmez.

Ruh, bedenine içine giren, ona hayat veren ve canlandıran latîf bir varlıktır. Bedenden ayrıldığında ölümün gerçekleşmesine sebep olan bir varlık türüdür. Asla çözülme, değişme, birleşme, ayrılma kabul etmez. Tıpkı gül suyunun güle sirayet etmesi gibi, ruh da bedene girmiş ve nüfuz etmiştir.

Ruh, Allah söz konusu olduğunda kadîm değil, hâdis bir varlıktır. Çünkü Allah'tan başka hiçbir varlık, kadîm ve ezeli olamaz. Ruhun, yaratılmış olan bedene oranla daha kadîm olması mümkündür. Zira Allah, ilk insanın yaratılışı esnasında da ondan söz (mîsâk) alırken, bu sözü, onun bedeninden değil ruhundan almıştır. Ancak ruhun neyden veya hangi maddeden yaratılmış olduğu ise meselesi tartışmalıdır.

İslâm kelâmcıları ruhun, bu âleme ait bir varlık olduğu konusunda hemen hemen hemfikirdirler. Âlem çerçevesine ait olan varlıklar ise, yukarıda beyan edildiği üzere cevher, cisim ve arazlardır. Cevher, cisim ve arazın tek başına fonksiyonelliği olamayacağından, ruhun, bedenine hayat yönünü temsil etmesi işlevi ile cisim olması gerektiği sonucu kelâm bilginlerine göre en uygun olanıdır. Bu nedenle olsa gerek ki İslâm kelâmcılarının büyük çoğunluğu ruhu, latîf bir cisim olarak yorumlamışlardır. İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl.333/944) ruhu,

⁶² İSRÂ: 17/85.

“*mahlûkatın (yaratılmışlar) hayatı*” olarak tanımlamıştır.⁶³ Eş‘arîler’den el-Cüveynî (öl.478/1085) göre ruh, “*beden gibi bir cisimdir; bedeninin hayatı gibi ruhun da hayatı ve faaliyetleri vardır.*”⁶⁴ Bu görüşlere göre hem el-Mâtürîdî hem de el-Cüveynî, ruhu, araz cinsinden bir varlık olarak kabul etmişlerdir. Mu‘tezilî en-Nazzâm’a (öl.231/845) göre ruh, “*ruh bir cisimdir; ancak hayatın ruh olup olmadığı tartışmalıdır. Ruh, nefistir ve bizatihî hayatın sahibidir.*”⁶⁵ Ebû ‘Ali el-Cübbâ‘î (öl.303/916) ise, en-Nazzâm’dan farklı olarak “*hayatı, araz olarak görmekte ve cevher olarak tanımladığı ruhtan ayırmaktadır.*”⁶⁶

İbn Hazm (öl.456/1064) ise, ruh ve nefsi, aynı varlığın iki ayrı ismi olarak telakki etmiştir. İbn Hazm’a göre her insanın kendine özgü ayrı bir ruhunun bulunması ruhların çokluğuna, her ruhun kendinde farklı farklı özellikleri taşıması ise onun mürekkep bir yapıda olmasına delâlet eder. Bu açıdan bakıldığında İbn Hazm, ruhu, hem hâdis hem de mürekkep bir varlık olarak telakki etmiştir.⁶⁷

İbn Sînâ (öl.428/1037), ruhu, hayvânî ve nâtika olarak ikiye ayırmıştır. Hayvânî olan ruh, cisimdir ve latîf bir özellik taşımaktadır. “Ruh-u Nâtika” ise, gerçek anlamda kişinin ilâhî vahye muhatap olduğu ve mükellefiyetinin başladığı ruhtur. İbn Sînâ, ruhu, araz veya cisim olarak tanımlamaktan kaçınmıştır. Ona göre ruh, araz da değildir. “Ruh-u Mutma‘inne” olan bu ruh, onca aklı evvel, levh-i mahfûz ya da kalem gibi ilâhî özellikte bir rahmettir.⁶⁸

Eş‘arî kelamcılardan Fahrüddîn er-Râzî (öl.606/1210) de, ruhu “*basit bir cevherdir*” biçiminde tanımlamakla İbn Sînâ’ya yakın bir görüşü savunmuştur. Ancak er-Râzî, ruhun mutlak anlamda hâdis olduğunu ve ilk neden (Vâcibu’l-Vücûd) tarafından yaratıldığını da beyan ederek kelamcılara yakın bir anlayışı tekrarlamış gibidir. er-Râzî’ye göre ruh, “*cisim ve arazlardan farklı olarak yaratılmış bir varlık türüdür. Hayat, ruhla*

⁶³ el-MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed. 1425/2004: **Te’vilâtu Ehli’s-Sünne**, nşr.: Fâtıma Yûsuf el-Haymî, Beyrut, c. III, s. 48.

⁶⁴ el-CÜVEYNÎ, İmâmu’l-Haremeyn ‘Abdilmelik b. ‘Abdillâh. 1950: **Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâti’l-Edille fi Usûli’l-İtikâd**, nşr.: Muhammed Yûsuf Mûsâ-‘Abdülmün‘im ‘Abdülhâmid, Mektebetü’l-Hancî, Kahire, s. 377.

⁶⁵ el-EŞ‘ARÎ, Ebu’l-Hasan ‘Ali b. İsmâ‘il. 1980: **Makâlâtu’l-İslâmiyyîn ve’htilâfi’l-Musallîn**, thk.: Hellmut Ritter, Wiesbaden, c. I, s. 333-334.

⁶⁶ el-EŞ‘ARÎ, 1980: c. I, s. 334.

⁶⁷ ez-ZÂHİRÎ, Ebû Muhammed b. ‘Ali b. ‘Ahmed b. Hazm. 1989: **‘İlmu’l-Kelâm**, nşr.: ‘Ahmed Hicâzî es-Sakkâ, Kahire, s. 22-23.

⁶⁸ İBN SİNÂ, el-Hüseyn b. ‘Abdillâh Ebû ‘Ali. 1403/1983: **el-‘İlmu’l-Ledünnî** (et-Tefsîru’l-Kur‘ânî ve’l-Lugatu’s-Sûfiyye fi Felsefeti İbn Sînâ İçinde), Beyrut, s. 188.

*anlamlandırılmakta ve işlerlik kazanmaktadır. Ancak, her halükârda ruhun mâhiyeti, meçhuldür.*⁶⁹

İslâm düşüncesinde İbn Sînâ ve er-Râzî etkileşiminden itibaren “*ruhun basit ve manevî bir cevher*”⁷⁰ olduğu tezi ana bir kriter ve temel alınınca, ruh-beden birlikteliği sadedinde önemli bazı gelişmeler yaşanmış ve yorumlar yapılmıştır. Her ne kadar ruh ile beden, kategorik olarak birbirlerinden farklı değerlendirilseler de, fonksiyonel anlamda ikisinin birbirinden ayrılığı ve bağımsızlığı pek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Mu‘tezîlî kelamcılardan Bişr b. Mu‘temir (öl.210/825) ve Ebu’l-Huzeyl el-Allâf (öl.235/849-50?), ruh-beden birlikteliğini savunarak, bu bütünlük ve bileşkenin sonucunda insanın oluştuğunu kabul ederler.⁷¹ Aynı şekilde hayatın devamlılığını ve aksiyonu ruh-beden birleşiminde gören el-Cüveynî de, ruh ile beden içi içe girmiş, kompleks ve girift bir yapıda olduğunu söyleyerek Mu‘tezîlî kelamcılarla aynı paralelde konuşmuştur.⁷² Onun talebesi el-Gazzâlî (öl.505/1111) de, her ne kadar ruh ile bedeni birbirinden ayrı varlıklar olarak tanımlasa da, hayata anlam katan hareketlilik ve canlılığın sağlanması noktasında tıpkı hocası gibi ruh-beden birlikteliğini savunmuştur.⁷³

Reenkarnasyon (Ruh Göçü) anlayışının temelinde yatan ana gerçek de, ruhun ayrı ve bağımsız bir cevher olarak var olduğu yahut yaratıldığı görüşüne dayanmaktadır. İster araz olarak isterse de bir cevher olarak kabul edilsin ruh, ancak bir bedene girdiğinde değer kazanmakta ve faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla İslâm’da Reenkarnasyon anlayışında olduğu gibi ruhlar, başka bedenlere veya başka varlıkların fizikî teşekküllerine müdahil olmamaktadır. Ruh hangi bedene aitse, o bedenle birlikte yeniden yaratılacaktır. Ruh, bitkilerin ve hayvanların yeniden yaratılış felsefesine emanet etmek onun mâhiyetini anlamamakla eş değerdir. Bu nedenle yaratılmış noktasında ruh ile beden arasında herhangi bir fark yoktur ve insan denildiğinde ruh ile cesedin birlikte bulunduğu beden kastedilmektedir. Zira kabirde hayatın varlığını kabul edenlere göre de, kabirde sürekli olarak ruh-beden irtibatı sağlanacak ve kabir hayatı ruh-beden etkileşimi sayesinde devam edecektir.

⁶⁹ er-RÂZÎ, Fahrüddîn b. ‘Ömer. 1996: **Mefâtihu’l-Gayb** (et-Tefsîru’l-Kebîr), Beyrut, c. XXI, s. 38; a.mlf.: **Kitâbu’n-Nefs ve’r-Rûh**, thk.: Muhammed Sağîr Hasan el-Ma’sûmî, Tahran, 1401, s. 29-32.

⁷⁰ er-RÂZÎ, 1401: s. 17.

⁷¹ el-EŞ‘ARÎ, 1980: c. I, s. 329-330.

⁷² el-CÜVEYNÎ, 1950: s. 377.

⁷³ el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed. 1993: **Tehâfütu’l-Felâsife**, nşr.: Gerard Cihami, Beyrut, s. 215.

Öyle ki İslâm kelâmcıları sadece normal hayatın işleyişi ya da kabirdeki hayatla ilgili olarak değil aynı zamanda, uyku halindeyken de ruh-beden irtibatının hakikatini kabul ederek insanların rüyada gördükleri bazı olaylar sonucunda vücut azalarıyla tepkide bulunmaları veya tepkisel hareketler göstermelerini, ruhun bedende aktif olarak faaliyette olduğuna delil göstermişlerdir. Sözügelşi İbn Haldûn (öl.808/1196), uyku halindeyken ruh ile bedenın asla birbirinden ayrılmadığını ve sadece uykudaki faaliyetlerin gündelik hayattakine nazaran biraz daha asgarî seviye düşüğünü kabul ederek bu hususta şu bilgileri aktarır:

“Latîf bir buhar olan kalbî ruh, damarlarda dolaşan kan vasıtasıyla bütün bedene yayılır ve insanın fiilî etkinliği yerine getirmesini sağlar. Ancak beden yorulduğunda ve gecenin serinliği bastığında ruh diğer organlardan ayrılarak merkezî mekânına yani kalbe çekilir ki, işte bu bedenın hareketlerini kısıtlayıp uykuya varmasıdır. Bu hal, zâhirî duyguların devreden çıkması, bâtinî duyguların ise tam bir bağımsızlık içerisinde işlemedir. Böylelikle ruh, ruh zâhirî ve bedenî şartlardan büyük ölçüde kurtulmuş ve kendi gerçekliğine dönmüş olur...”⁷⁴

II.4. Kabir Hayatı

Günlük dilde ölen kişinin konulduğu yeri ifade eden kabir, geliş-geçici özellikte olması hasebiyle “kısa süreli ziyaret alanı” olarak da tavsif edilmiştir. İnsanın kabirde kaldığı süre, kısa ve geçici olduğundan herhangi bir kimsenin bir yeri ziyaret etmesine benzetilmiştir. Âhîret hayatını, ölümden sonra tekrar başlayan ve yeniden dirilişten sonra sonsuza kadar devam edecek olan bir aşama olarak tanımlarsak, ölümlle başlayıp İsrâfil’in ikinci kez Sûr’a üflemesiyle sona erecek olan döneme kabir hayatı veya berzah âlemi denmiştir. Başka bir söylemlle kabir hayatı, dünya hayatının sona ermesi ile başlayan ve tekrar diriliş anına kadar devam eden süreli bir dönemi ifade etmektedir. Bilinen o ki kabir, dünya hayatı ile âhîret âlemi arasındaki önemli bir alanı doldurmaktadır. Bu özelliğinden dolayı “berzah” diye de isimlendirilmiştir. Buna göre kabir hayatı, âhîret âlemi içindeki önemli safhalardan birisini oluşturmaktadır. Kabir hayatının mahiyeti ve işleyişine dönük dinî nasslarda açıklayıcı bilgilerin yer almayışı, bu süreci tamamen aklın ve duyuların ötesine taşımıştır. Bu nedenle de kabir âlemi, insanî epistemolojide ancak gaybî ya da sem’î bazı haberler yoluyla anlaşılmasına çalışılmıştır:

“Nihayet onlardan birine ölüm gelince, “Rabbim! Beni dünyaya geri

⁷⁴ İBN HALDÛN, ‘Abdurrahmân Ebî Zeyd. 1991: **Mukaddime**, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, c. II, s. 562-563.

gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada sâlih bir amel yapayım” der. Hayır! Bu sadece onun söylediği boş sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar diriltilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır.”⁷⁵

“Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçedir ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur.”⁷⁶

“Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyiniz. Hayır! Onlar diridirler. Ancak siz, bunu bilemezsiniz.”⁷⁷

Yukarıda zikredilen âyet ve hadîs metinlerinden hareketle kabrin mahiyetine dönük bazı uygulamalar hakkında bilgi edinmek mümkün ise de, olayı bütün teferruatıyla idrâk etmek mümkün değildir. Ortaya çıkan bir gerçek var ki o da, kabirde mutlaka bir hayatın yaşanacağıdır. Buna göre denebilir ki bütün insanlar, ne zaman ölmüş olurlarsa olsunlar sonuçta bir kabir hayatına muhatap olacaklardır. Bu hususta zamanın kısalığının ya da uzunluğunun hiçbir önemi yoktur. Zaman sorunu, nâsûtî çizgide ele alındığında sorun oluşturmaktadır. Çünkü zaman kavramı, görecelidir ve insanların bakış açısına göre değişiklik arz etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki insanların kabirlerindeki hayatları da, tıpkı dünyadaki hayatlarında olduğu gibi birbirine denktir. Mesele insanî açıdan ele alındığında ya tam olarak anlaşılammakta ya da zaman kavramının mâhiyetine dönük idrakimiz sınırlı kalmaktadır:

“Allah, (inkarcılara), “yeryüzünde kaç sene kaldınız? diye sorar. Onlar, “Bir gün ya da bir günden daha az bir zaman kaldık. Hesap tutanlara sor” derler. Allah, şöyle der: “Çok az bir zaman kaldınız. Keşke bunu daha önceden bilmiş olsaydınız.”⁷⁸

İslâm kelâmcılarının çoğunluğunca kabul edilen kabir ya da berzah hayatı, beden ölümünden sonra hayatını devam ettiren ruhun, doğrudan bedene ya da onun bir parçasına geri dönüşünü ifade etmektedir.⁷⁹ Kabirde,

⁷⁵ MÜ’MİNÜN: 23/99-100.

⁷⁶ et-TİRMİZİ, Ebû ‘İsâ Muhammed. 1981: **es-Sünen**, Kıyâmet: 27, İstanbul, s. 268.

⁷⁷ BAKARA: 2/154.

⁷⁸ MÜ’MİNÜN: 23/112-114.

⁷⁹ el-ÂMÎDÎ, Seyfuddîn. 1391/1971: **Gâyetu’l-Merâm fi ‘İlmi’l-Kelâm**, thk.: Hasan Mahmûd ‘Abdillatîf, Kahire, s. 286-287; et-TAFTÂZÂNÎ, Sa’duddîn Mes’ûd b. ‘Ömer. 1991: **Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu’l-Akâid)**, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, s. 249-250; a.mlf. 1428/2007: **Şerhu’l-Akâ’idi’n-Nesefiyye**, thk.: ‘Abdusselâm b. ‘Abdillâh el-Hâdî Şennâr, Dâru’l-Beyrut, s. 130-131; es-SÂBÛNÎ, Nureddîn. 1998: **Mâtürîdiyye Akâidi**, trc.: Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, s. 177-178.

bir şekilde hayatın devam ettiğini ya da orada bir şekilde yaşamın gerçekliğini kabul eden İslâm kelâmcıları hesap, ceza ve mükâfat gibi âhîret ahvâlinin gerçekleşmesini ruhun, kendi bedenine kabirde geri dönmesiyle açıklamışlardır. Ölüm anında ruh, her ne kadar başka bir alana geçse ve ruhlar âleminde kalsa da, kabirde bir şekilde ait olduğu bedene dönmekte ve bedene bir canlılık katmaktadır. Zira kabir veya berzahta azabın acısını ve nimetin lezzetini ve hoşnutluğunu duymak, ancak ruhun bedene intikaliyle gerçekleşebilecek bir durumdur. Şi'a, Mürcie, Kerrâmiyye ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarının büyük kısmı bu konuda hem fikirdirler:

*"Sonra insanı öldürür ve kabre koyar. Sonra dilediği zaman tekrar diriltir."*⁸⁰

*"Çünkü kıyâmet muhakkak gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur ve şüphesiz Allah, kabirdeki kimseleri diriltecektir."*⁸¹

Mâtürîdî kelâmcılardan Ebu'l-Mu'în en-Nesefî bu hususta şunları zikretmektedir:

*"Ehl-i Sünnet'e göre kabir azabı, Münker ve Nekir'in sualleri ile mü'min olsun kâfir olsun kabrin ölüyü sıkıştırması gerçektir... Dünyada ceset, ruha bitişik bir şekilde; ruh da cesetle birlikteyken, ölünce ruh cesetten ayrı olsa bile cesetten dolayı acı duyar. Mü'min, kabir azabı konusunda ikiye ayrılır: Eğer itaat eden bir kul ise, kabirde kendisine azap edilmez; ancak kabir kendisini sıkıştırır, işte bu sıkıştırmanın korkusunu ve sıkıntısını hisseder. Bu sıkıştırmayı, kendisine nimet verildiğinde nimete şükretmediğinden dolayı duyar. Eğer Allah'ın emirlerine karşı gelen bir kul ise, kabrin azabı da sıkıştırması da onun için vuku bulur. Ancak Cuma günü ve gecesi bu azap kendisinden kaldırılır ve kıyâmete kadar kendisine azap edilmez... Ruh, kabirde cesetle beraberdir. Ceset toprak olsa bile, ru o toprakla birlikte olur. Ruh, o toprakla birlikte acı duyar..."*⁸²

Kabirdeki azabın acısını duyma ya da nimet ve rahmetin lezzet ve hoşnutluğunu tatma konusunda Ehl-i Sünnet kelâmcıları, genel anlamda yukarıda beyan etmeye çalıştığımız çizgide kalmaya özen gösterirken özellikle de Mu'tezilî kelâmcılar arasında görüş ve düşünce farklılıkları yaşanmıştır. Son dönem Mu'tezilî kelâmcılardan el-Kâdî 'Abdülcebbar (öl.415/1024), kabir azabı konusunda Ehl-i Sünnet kelâmcılarıyla benzer görüşleri paylaşarak gerçekte Mu'tezilî kelâmcılar arasında görüş

⁸⁰ ABESE: 80/21-22.

⁸¹ HAC: 22/7.

⁸² en-NESEFÎ, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. 2010: **Bahru'l-Kelâm (Mâtürîdî Akâidi)**, trc.: Ramazan Biçer, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, s. 121-122.

farklılığının olmadığını; tam aksine azap veya lezzetin mâhiyet ve nasıllığına dönük idrâkle ilgili sorgulamaların farklı olduğundan bahsetmiştir.⁸³ el-Kâdî 'Abdülcebâr'a göre kabir azabı veya nimeti, ilk önce burada vuku bulacaktır. Çünkü o, sürekli ve ebedî bir kabir hayatı ön görmez. Onca kabir, cesedin defnedilmesinden sonra gerçekleşecek ve ruh-beden bütünlüğü içerisinde ortaya çıkacak kısa süreli bir hayattır. Bu görüşüne, "Bizi, iki kere öldürdün ve iki kere de dirilttin"⁸⁴ âyetini delil getiren el-Kâdî 'Abdülcebâr, buradaki iki ölümü, dünya hayatının ve kabirdeki kısa süreli hayatın son bulması olarak yorumlamıştır. İki diriltmeyi de, öncelikle kabirdeki diriltme sonra da mahşerdeki diriltme olarak anlamıştır.⁸⁵

Ancak Dırâr b. 'Amr (öl.200/815[?]) gibi bazı Mu'tezilî kelâmcılar ise, kabir azabını reddetmişlerdir. Çünkü ona göre, bedenin ölümüyle birlikte ruhun da öldüğüne kanaat getirmiş ve kabir hayatını inkar etmiştir. Ona göre, azabın acısı ya da nimetin lezzeti ancak hesaptan sonra mümkün olabilecektir. Bunun için de, mutlak suretle yeniden dirilişin ve iadenin gerçekleşmesi gerekmektedir.⁸⁶

Dırâr b. 'Amr'ın bu yaklaşımına Mâtürîdîlerden Ebu'l-Mu'în en-Nesefî'nin (öl.508/1114) ciddi itirazları vardır. Şöyle ki; "kabir azabının aklı delili, uyuyan kişinin ruhunun kendi bedeninden ayrılmış olmasına rağmen sonuçta ruhunun bedeniyle birlikte var olmasıdır. Çünkü uyuyan kişinin canı acı duymakta, ona acı ilişmekte; bazen de uykuda rahatlamakta hatta konuşmaktadır. Bütün bunları, ruhu bedeniyle birlikte olduğu için yaşanmaktadır. Uyku, bir anlamda ölümün eşi olduğuna göre, öldükten sonra hem acı duyması hem de rahatlayıp mutlu olması mümkündür. Azap veren de lezzeti veren de, sonuçta Allah'tır. Dilediği gibi kabirde istediğine azap eder, istediğini de rahatlatır."⁸⁷

Dırâr b. 'Amr'ın kabir azabını inkarında, ölüde hayatın geçerliliğini mümkün görmemesinin önemli ölçüde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Dırâr'a göre, ölüye herhangi bir sorunun sorulması ya da ondan bu istikamette herhangi bir cevabın alınması anlaşılır değildir. Öyle anlaşılıyor ki Dırâr'ın bu görüşü benimsemesinde, Mu'tezilî'nin insana bakışının etili ve belirleyici olduğunu kabul etmek gerekir. O, insanla ilgili

⁸³ KOMİSYON, 2015: s. 222.

⁸⁴ MÜ'MİN: 40/11.

⁸⁵ el-KÂDÎ, Ebu'l-Hasan 'Abdülcebâr. 1408/1988: *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk.: 'Abdülkerîm 'Osmân, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, s.730-733.

⁸⁶ el-KÂDÎ, Ebu'l-Hasan 'Abdülcebâr. 1393/1974: *Kitâbu Fazli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, nşr.: Fu'âd Seyyid, Tunus, s. 201-202.

⁸⁷ en-NESEFÎ, 2010: s. 122.

hümanist yaklaşımını aynen dünyadakine benzer biçimde sürdürmüş ve insanın ölümünü dahi aynı psikolojiyle yorumlamıştır.

II.5. Yeniden Diriliş ve İâdenin İmkânı

İslâm'da âhiret hayatında, yeniden diriliş ve ruhun önceki bedenine iadesi tartışmasız kabul edilen bir itikat esasıdır. Öyle ki İslâm kelâmcılarının büyük çoğunluğu, bedenî (cismânî) dirilişin hak ve gerçek olduğu konusunda müttefiktirler. Bu nedenle İslâm kelâmcıları, yeniden dirilişin gerçekleşeceğini ve ruhun da aslî bedenine yeniden iade edileceğini tereddütsüz kabul etmişlerdir. Hiç kuşkusuz bu diriliş ve iade, bedenî olacaktır. İslâm kelâmcıları, özellikle de âhirette yeniden dirilişin imkânı konusunda dinî naslara öncelik vermişlerdir. Zira Kur'ân'da yeniden dirilişin gerçekleşeceği hususu, göz ardı edilemeyecek yoğunlukta anılmaktadır. Bu nedenle bu konu, mütevatir bir bilgi/haber özelliğini haizdir.⁸⁸

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının yeniden diriliş ve iade konusundaki görüşlerini, en başta Kur'ân daha sonra da hadîsleri esas alarak temellendirdikleri gözlenmektedir. Bu anlamda Ehl-i Sünnet kelâmcıları, ruhun ölümsüzlüğünü (ebedî) benimseyen filozoflardan ayrılmış ve kullandıkları metotla onlardan daha farklı görüşleri benimsemişlerdir. Fahrüddîn er-Râzî, yeniden dirilişe ait imkânın aklî; vukuunun ise naklî delillerle ispat edilebileceğini ileri sürmüştür.⁸⁹ Ehl-i Sünnet kelâmcılarının bir kısmına göre yeniden dirilişin gerçekleşmesi, sadece Allah'ın bunu haber verdiği için inanılması vacip bir iman esası olmasındandır.⁹⁰ Mu'tezile ve Kerrâmiyye'ye göre ise yeniden diriliş, Allah'a akıl yoluyla vâciptir.⁹¹ Bunun aksine Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Allah üzerine hiçbir şeyi vâcip görmezler. Ayrıca yeniden dirilişin gerçekleşmesi, son tahlilde mümkündür ve sadece Hz. Peygamber bunu haber vermiştir. O halde yeniden diriliş, mutlaka gerçekleşecektir ve bunu tasdik etmek her insana vâciptir. Kelâm âlimlerinin çoğunluğuna göre iade, başlangıcın tekrarı suretiyle veya yok olanı var etme şeklinde gerçekleşecektir. Esasen Kur'ân âyetlerine dayanılarak çıkarılan bu dirilişin imkânına göre, ikinci yaratılış birinci yaratılışın aynısı olacaktır. Zira bunun ikisi de, Allah'ın ilminde bulunan sabit işlerdendir.⁹²

Eş'arî kelâm ekolünün baş temsilcilerinden İmâm Ebu'l-Hasan el-

⁸⁸ KARADAŞ, 2008: s. 91.

⁸⁹ er-RÂZÎ, 1401: s. 43, 59.

⁹⁰ el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr 'Abdilkâhir. 1346/1928: **Kitâbu Usûli'd-Dîn**, İstanbul, s. 232-233.

⁹¹ el-KÂDÎ el-KÂDÎ, 1408/1988: s. 728.

⁹² el-CÜVEYNÎ, 1950: s. 378.

Eş'arî (öl.324/936), cisim olsun araz olsun, var olduktan sonra yok olan her şeyin iadesinin mümkün olduğunu söylemiştir.⁹³ el-Eş'arî'ye göre Allah, insanı ilk olarak hiçbir örnek olmaksızın en mükemmel biçimde yaratmıştır. Buna göre Allah, insanı başka bir yaratılışla tekrar diriltmekten aciz olamaz. O, bu görüşünü Kur'ân'daki ikinci yaratmayı, ilk yaratmaya benzeten, zoru yaratanın kolayı yaratmaya ve bir şeyi yaratanın onun benzerini yaratmaya hayli hayli kâdir olduğunu anlatan âyetlere dayandırmaktadır.⁹⁴ Ona göre Allah, "şey" hakkında şeyin benzerinin hükmünü vermiş ve benzerinin yolunu da aynı kılmış, başka bir ifadeyle yaratılışın hükmü iadeye vermiştir. Görüldüğü üzere Eş'arî, yeniden diriliş ve iadenin imkânı konusunda önce nakle daha sonra da akla başvurmaktadır.

Kelâm âlimleri arasında yeniden diriliş ya da cisimlerin iadesi konusunda ana noktalarda uzlaşma sağlanmışken, arazların iadesinin imkânı konusunda önemli bazı görüş ve düşünce ayrılıkları yaşanmıştır. Nitekim el-Kalânî (öl.521/1127), arazların iadesini kesinlikle reddetmiştir. el-Kalânî'ye göre yeniden diriliş sağlanırken, zaten cisimle birlikte bir arazın varlığı cari olacaktır. Bu nedenle tekrardan geçmiş bir arazın iadesi imkânsızdır.⁹⁵ Ancak el-Eş'arî ise, cisim ve arazın birlikte bedene iadesini geçerli görmüştür. 'Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl.429/1038), el-Eş'arî'nin bu konudaki yaklaşımını şu şekilde özetlemektedir:

*"Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, iadenin, ikinci bir başlangıç olduğu kanaatindedir. Nitekim ilk yaratma, cisim ve bir manası bulunmayan araz için geçerlidir. Aynı şekilde ikinci başlangıç, kendisinde herhangi bir mana bulunmayan için de geçerlidir."*⁹⁶

Bir başka Eş'arî kelâmcısı el-Cüveynî bu yeniden diriliş ve iade konusunda üstadı el-Eş'arî ile aynı görüşü paylaşmakta ve iadenin nasıllığını veya imkânını soran kişiye Kur'ân'ın, "*Kendi yaratılışını unutarak bize misal getirmeye kalkıyor ve "şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?" diyor. De ki: Onu ilk defa yaratmış olan diriltecek. O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir*"⁹⁷ âyetini delil olarak göstermekte ve iadeyi ilk yaratmaya benzeterek cevap vermektedir.⁹⁸ Çünkü el-Cüveynî'ye göre, ilk yaratılışı göz ardı ederek iadeyi tahmin etmek mümkün değildir. Akıl, ancak benzetme yoluyla bir şeyin imkânına ve geçerliliğine hükmedebilir:

⁹³ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 233-234.

⁹⁴ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

⁹⁵ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

⁹⁶ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

⁹⁷ YÂSİN: 36/78-79.

⁹⁸ el-CÜVEYNÎ, 1950: s. 378.

“Bu delilin burada kaydedilmesinin anlamı, yeniden yaratmayı ilk yaratılışa zorunlu olarak aykırı düşünmemizdir. Yeniden yaratmanın, ilk yaratılış gibi olacağını varsaydığımızda bu, aklen mümkündür. Zira varlığı mümkün olanın, benzeri de mümkündür. Çünkü iki benzer şeyin hükmü, onların vacip ya da mümkün olma konusunda da eşit olmalıdır.”⁹⁹

“Yeniden yaratmanın gerçekleşmesi sem’î delillerle kavranır. Sem’î delillerin kesin olanları, haşr ve neşre, insanların kıyâmette hesap, ceza ve sevaba muhatap olmaları için yeniden diriltilmelerine delâlet eder. “Yok olduktan sonra yeniden yaratılan cevherlerin kendileri midir, yoksa onlar bâki kalıp zikredilen arazları yok olur ve bunlar mı yeniden döndürülür?” diye sorulacak olursa, şöyle cevap veririz: Her iki durum da aklen mümkündür. Bunlardan herhangi birisini belirleyen kesin sem’î bir delil yoktur. Dolayısıyla insanların bedenlerinin toprağa dönüşmesi, sonradan da bunların daha önceki hal üzere yeniden birleştirilmeleri akla aykırı değildir. Biz, bedenlerden bir parçanın yok edilmesini ve sonra yeniden meydana getirilmesini imkânsız görmeyiz. Onların âkibetlerini ve varacakları yeri en iyi Allah bilir.”¹⁰⁰

Mu‘tezile’den Ebu’l-Kâsım el-Ka‘bî (öl.319/931), arazların iadesini geçersiz görürken Ebû ‘Ali el-Cübbâ‘î ise, arazların iki türlü olduğunu kabul etmiştir: *Birincisi*, bâki olan arazlardır ki bunların iadesi mümkündür. *İkincisi* ise, bâki olmayan arazlardır ki bunların hiçbir şekilde iadesi olası değildir.¹⁰¹ Ebû Hâşim el-Cübbâ‘î (öl.321/933) de, iade konusunda bazı tereddütleri olmakla birlikte arazların iadesini mümkün ve geçerli görmüştür. Çünkü o, bekâsı imkânsız olanların ya da kulun makdûru dışındaki tüm arazların iadesini inkar etmiştir. Ona göre, kulun makdûru, Allah’ın fiilleri cinsinden olduğu zaman iadesi mümkün olabilir.¹⁰² Bir başka Mu‘tezilî kelâmcı Ebu’l-Huzeyl el-Allâf da, keyfiyeti bilinen arazların iadesinin mümkün olmadığını; ancak keyfiyeti bilinmeyen arazların iadesinin ise geçerli olduğunu söylemiştir.¹⁰³

Kerrâmiyye ise, cisim olsun araz olsun, var olduktan sonra yok olan şeyin iadesinin caiz olmadığını, sadece benzerlerinin yaratılmasının caiz olduğunu söylemiştir. Onlar, Kur’ân’da geçen yaratıkların iadesi ile ilgili hususları, onların ikinci defa terkip edildiği, cisimlerin yok olmadığı ve

⁹⁹ el-CÜVEYNÎ, 1950: s. 379.

¹⁰⁰ el-CÜVEYNÎ, 1950: s. 379-380.

¹⁰¹ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

¹⁰² el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

¹⁰³ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

sadece cüzlerinin ayrıldığı manasına te'vîl etmişlerdir.¹⁰⁴ Kısacası Kerrâmiyye, yok olan bir cismin ya da arazın iadesinin mümkün olamayacağını düşünmektedir. Onlara göre yeniden yaratılış için, benzer bir beden yaratılmasını gerektirmektedir. Anlaşıldığına göre Kerrâmiyye bu yaklaşımıyla, fâil-i mutlak olan Allah'ın kudretine göndermede bulunmak istemiştir. Onların, diriliş için yeniden bedenî bir yaratılışı öne çıkarmaları, Allah'ın sonsuz güç ve kudretini vurgulamaya yöneliktir. Bu nedenle Kerrâmiyye, kendi teolojilerinde geçerli olan "kudret" sıfatına işaret ederek Allah'ın her seferinde yaratmayı ve yeniden dirilişi sağlayacağını kesin dille ortaya koymuştur.¹⁰⁵ Elbette ki, eğer bir şey var olduktan sonra yok olmuşsa veya toplandıktan sonra parçalara ayrılmışsa yahut hayattan sonra ölmüşse, bu süreçleri tekrar yaşamaya kabiliyetlidir. Çünkü fâil olan Allah, bütün mümkün olan şeyleri yapmaya kâdirdir.

el-Gazzâlî'ye göre ise, yeniden dirilişle iade arasında hiçbir fark yoktur. Ona göre her iade, gerçekte yeniden dirilişin ortaya konmasıdır. Yeniden diriltilişin bedeni ilgilendiren bir konu olduğunu tasavvur eden el-Gazzâlî, ruhun yok olmadığını dolayısıyla da var olan bu ruha yeni bir beden yaratılmış olmasının yeterli olacağını düşünmektedir. Çünkü onca, ruhun yeni bir bedene aktarılması, tenâsüh anlamına gelmez. Zira tenâsüh, sadece dünya hayatı için geçerlidir; âhiret hayatında tenâsüh diye bir uygulama olamaz.¹⁰⁶

el-Bağdâdî, Ehl-i Tenâsüh'ün ruhların iade edilmesiyle ilgili yaklaşımlarını şu şekilde özetlemektedir:

"Ehl-i Tenâsüh, iadenin ruhların değişik cisimlere dönmesiyle olduğunu ileri sürmüştür. Bütün bunlar, dünyada olur. Bedeninde iyi olan her ruh, refah içinde olacağı bir kalıpta iade edilir. Kalıbında kötü olan her ruh da, kendisine eziyet verilen başka bir bedende iade edilir. Onlar, akreplerin ve yılanların ruhlarının, bazı bedenlerdeki kötü ruhlar olduğunu; bu nedenle de onlara, yılanların ve akreplerin kalıplarında eziyet edildiğini iddia ederler. Onlara; "Sizler, ruhun, daha önce hiçbir bedende bulunmayan ilk defa yaratılmış olan bir kalıpta olduğunu ispat ediyor musunuz?" denilir. Eğer, "Hayır!" derlerse, cisimlerin kıdemini söyleyen Dehriyye'nin görüşünü paylaşmış olurlar. Daha önce onların görüşlerinin bozuk olduğunu göstermiştik. Şayet, "Evet!" derlerse, onlara şöyle denilir: "Niçin, ruhun şu anki bedende olmasının, daha önceki amelinin bir cezası olmadığını inkar

¹⁰⁴ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 234.

¹⁰⁵ DOĞAN, H. 2015: **Horasan ve Maverâünnehir'de İlmî Bir İslâm Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları**, Rağbet Yay., İstanbul, s. 247-268.

¹⁰⁶ el-GAZZÂLÎ, 1993: s. 213-214.

*ediyorsunuz?" Nitekim onun ilk bedende bulunması, daha önceki amelinin bir cezası değildir."*¹⁰⁷

Yeniden dirilişin cismânîliğini tartışmasız kabul eden Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Şîa gibi mezhepler, dinî nasrlara dayanarak geliştirdikleri yöntem itibariyle ruhun ölümsüzlüğünü ve ebedîliğini benimseyen filozoflardan kesinkes ayrılmışlardır. Ma'dûmun iadesinin imkânına yönelik, Allah'ın bütün mümkünlere kâdir ve bütün küllî ve cüzî bilgilere de sahip varlık olmasını dirilişin aklî delili olarak kabul eden Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Kur'ân âyetlerinin bu delilleri kuşatacak ölçüde kapsayıcı olduğunu düşünmüşlerdir. Ma'dûmun iadesine ihtimal vermeyerek cismânî dirilişi imkânsız gören bazı İslâm filozofları ise, bu konudaki dinî nasrların mecâz ifade ettiğini ileri sürerek bir şeyin yok olmadan önceki hâl üzerine iade edilmesinin mümkün olmadığını savunmuşlardır.¹⁰⁸

İslâm filozofları, beden ile ruhu ayrı ayrı kategorilerde değerlendirdiklerinden, onlar için ruh-beden bütünlüğü içinde tekrar diriliş olmaz. Çünkü Nefis ile ruhu birbirinden ayrı ve bağımsız olarak telakki eden İslâm filozofları, âhirette yeniden dirilişi ya da iadenin imkânını mümkün görmemişlerdir.¹⁰⁹

Diğer taraftan bazı İslâm kelâmcıları, âhîret âleminde insanların yanı sıra hayvanların da yeniden yaratılacağını, iadelerinin mümkün olacağını ve birbirlerinden haklarını alacaklarını savunmuşlardır. Tıpkı boynuzsuz olanların, boynuzlulardan haklarını almaları gibi. Mu'tezile'den en-Nazzâm, Allah'ın bütün hayvanları iade edeceğini ve onları cennete sokacağını iddia etmiştir.¹¹⁰

Yeniden diriliş hakkındaki şüphe ve varsayımlar, aslında bu dünyadaki benzer olayların mâhiyetini etraflıca kavrayamamaktan neşet etmektedir. Öyle ki canlıların üremesi ve ceninin oluşumu hakkında bilgi sahibi olmayan bir kimseye, insan gibi yüksek bir varlığın nütfelele yaratıldığı ispat etmek oldukça güçtür. Şu halde canlıların hayata geliş biçimi üzerinde dikkatlice tefekkür etmek, yeniden dirilişin ve iadenin imkânını daha anlaşılır kılacaktır. İslâm kelâmcıları, yeniden dirilişi kanıtlayabilmek için öncelikle sonradan meydana gelen şeylerin yok olabileceğini kanıtlamakla işe başlamışlardır. Bu anlamda onlara göre âlemin top yekûn veya parça parça olarak yok olması mümkündür. Çünkü onları

¹⁰⁷ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 235.

¹⁰⁸ YAR, 2000: s. 49.

¹⁰⁹ İBN SİNÂ, 1403/1983: s. 193.

¹¹⁰ el-BAĞDÂDÎ, 1346/1928: s. 236.

yaratmaya kâdir olanın, tamamını veya bazısını da yok etmeye kâdir olması icap eder. Başka bir ifadeyle onlara göre, cisimlerde bulunan arazlarda olduğu gibi, meydana gelmesi mümkün olan her şeyin meydana geldikten sonra yok olması her halükârda mümkündür.

III. Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren birbirinden farklılık arz etmekle birlikte toplumların âhirete iman ettikleri ya da kendi zihinlerinde ölüm sonrası hayatla ilgili önemli tasavvurları oluşturmuş oldukları bir gerçektir. En ilkel din ve kültürlerden başlamak üzere insanlık, farklı farklı anlayış ve ön görülerde olmak koşuluyla âhiret inancına yer açmıştır. Çünkü ölüm anında bedeni terk eden ruhun nerede ve nasıl yaşadığı, hangi mekânı işgal ettiği yahut da bedene iadesinin mümkün olup-olamayacağı sadedindeki problemler, onları daima ölüm sonrası hayat üzerinde düşünmeye, araştırmaya ve sorgulamaya teşvik etmiştir.

İnsanlık tarihine bakıldığında genel olarak insanların, âhiret inancına sahip oldukları ve ölüm gerçeğini kabullendikleri anlaşılmaktadır. Âhiret inancıyla ilgili olarak temel farklılığın, sadece yeniden diriliş ve ruhun ebedîliği ile bedene iade edilip-edilmeyeceği konularında odaklandığı görülmektedir. Nitekim Hint, Babil, Kenan, Mısır ve Eski İran dinlerinde genel olarak hem bedenî hem de ruhî diriliş kabul edilmişken ilâhî dinlerde ise, kabirde yok olan insanın Sûr'a üfürüşten sonra yeniden diriltileceği ve ruhun aslî bedenine iade edileceği inancı yerleşik bir hal almıştır.

Yahudîlik'te, âhiret inancıyla ilgili yeterli derecede âyet ve beyanın bulunmaması nedeniyle bu inancın eksikliği yönünde meşhur hüküm hâsıl olmuştur. Gerçekte bütün ilâhî dinlerin, dinin aslına dönük temel itikat konularını gündeme aldıkları kabul edilecek olursa, Allah, Peygamber ve Âhiret inancının Tevrat metninin satırları arasında yeter derecede olması gerekirdi. Bu eksikliği en önemli nedeni, Yahudî din adamlarının Hz. Mûsâ sonrası ilâhî metne müdahil olmaları ve tahrif etmeleridir.

Hıristiyanlıkta âhiret konusu, her ne kadar Yahudîliğe oranla daha anlaşılır ve somut delillere dayanmış olsa da İncilerde bazı çelişkilerin yaşanması, ortak kaderin varlığına işaret eden en önemli delildir. Öyle ki İncil metinlerinde, hem Hz. İsa'nın dirilişinden bahsedilmekte hem de onun yeniden diriliş konusunda âhireti inkar eden Sâdukîler'le tartışmasına ilişkin pasajın önemi üzerinde durulmaktadır.

İslâm dini ise âhiret konusunda Hint, Babil, Kenan, Mısır ve Eski İran gibi en ilkel din ve kültürlerden başlamak üzere Yahudîlik ve Hıristiyanlık gibi semavî dinlere varıncaya kadar daha sistematik ve anlaşılır

bir vizyon ortaya koymuştur.

Âhirete imanı önemli bir inanç esası olarak kabul eden Kur'ân, yeniden dirilişin mâhiyetine, imkân ve gerekliliğine yönelik daha net ve sistematik bir görüş sunmuştur. Öyle ki, Kur'ân'da âhîret imanının, Allah'a imanla birlikte zikredilmesinin yanı sıra âhîret ahvâlinin anlatıldığı âyetlerde onun gerçekleşme imkânı, doğrudan Allah'ın kudretiyle ilişkilendirilmiştir.

Başta ölüm gerçeği olmak üzere âhirette yeniden diriliş ve iade konularını başta Kur'ân ve Sünnet ekseninde anlamaya çalışan İslâm kelâmcıları, insan bütünlüğünü ruh-beden birlikteliği istikametinde yorumlayarak İslâm filozoflarına ciddi derecede mukavemette bulunmuşlardır. İslâm kelâmcıları, meseleye dinî nasslar çerçevesinde eğilerek Allah'ın irade, kudret ve tekvin sıfatları bağlamında âhirette yeni bir hayatın ve düzenin oluşumuna inanmış ve bu inancı savunmuşlardır.

Somut, anlaşılır, yerinde ve isabetli delillerle bu inancı gerekçelendiren İslâm kelâmcıları, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta gizil kalmış ya da iç içe girmiş olan âhîret telakkisine yeniden format atmışlardır. Hatta İslâm filozoflarının elinde mahkûm olmuş olan beden anlayışını ruhun ölmediği; yeniden dirilişin hem kabirde hem de kıyâmette tekrardan sağlanacağı hatta her ruhun kendi bedenine döndürüleceği teziyle çürütmeye çalışmıştır.

KAYNAKLAR

- ADAM, B. 2001: **Yahûdi Kaynaklarına Göre Tevrat**, Pınar Yay., İstanbul.
- AKBAŞ, M. 2002: "**Yahûdi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnançının Dini ve Teolojik Temelleri**", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, Sayı: XV, İzmir, ss: 32-79.
- el-ÂMÎDÎ, S. 1391/1971: **Gâyetu'l-Merâm fî 'İlmi'l-Kelâm**, tah.: Hasan Mahmûd 'Abdillatîf, Kahire.
- ATAY, H. 1992: **İslâm'ın İnanç Esasları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara.
- ATEŞ, S. Trz: **Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli**, Kılıç Kitabevi, Ankara.
- AYDIN, M.: 2000 **Dinler Tarihine Giriş**, Din Bilimleri Yay., Konya.
- el-BAĞDÂDÎ, 'A. 1346/1928: **Kitâbu Usûli'd-Dîn**, İstanbul.
- BRATTON, F. 1995: **Yakın Doğu Efsaneleri**, çev.: Nejat Muallimoğlu, Avcıol Basım Yayım, İstanbul.
- BOTTERO, J. 2003: **Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar**, çev.: Mehmet Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi, Ankara.
- BUDGE, E. A. 2001: **Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri**, çev.: Rengin Ekiz, Ege Meta Yay., İzmir.
- el-CÜVEYNÎ, 'A. 1950: **Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd**, nşr.:

- Muhammed Yûsuf Mûsâ-'Abdülmün'im 'Abdülhâmîd, Mektebetü'l-Hancî, Kahire.
- DEMİRCİ, K. 2013: **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş**, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- DOĞAN, H. 2015: **Horasan ve Maverâünnahir'de İlimli Bir İslâm Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları**, Rağbet Yay., İstanbul.
- DOĞAN, H. 2016; **Dinî Delilleri Işığında İslâm İnanç Esasları**, Rağbet Yay., İstanbul.
- el-EŞ'ARÎ, E. 1980: **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-Musallîn**, thk.: Hellmut Ritter, c. I, Wiesbaden.
- el-GAZZÂLÎ, M. 1993: **Tehâfütü'l-Felâsife**, nşr.: Gerard Cihami, Beyrut.
- el-GAZZÂLÎ, M. Trz; **Ölüm ve Sonrası**, çev.: Ahmet Yılmaz-Mahmut Coşkun, Merve Yay., İstanbul.
- İBN HALDÛN, 'A. 1991: **Mukaddime**, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., c. II, İstanbul.
- İBN SÎNÂ, 'A. 1403/1983: **el-İlmu'l-Ledünnî (et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-Lugatu's-Sûfiyye fi Felsefeti İbn Sînâ İçinde)**, Beyrut.
- KARADAŞ, C. 2008: **İslâm Düşüncesinde Âhiret**, Emin Yay., Bursa.
- el-KÂDÎ, 'A. 1408/1988: **Şerhu Usûli'l-Hamse**, thk.: 'Abdülkerîm 'Osmân, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire.
- el-KÂDÎ, 'A. 1393/1974; **Kitâbu Fazli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezîle**, nşr.: Fu'âd Seyyîd, Tunus.
- KOMİSYON. 2015: **İslâm İnanç Esasları El Kitabı**, ed.: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yay., Ankara.
- KÖROĞLU, K. 2015: **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul.
- KUTSAL KİTAP. 2003: **Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)**, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul.
- el-MÂTÜRÎDÎ, M. 1425/2004: **Te'vilâtu Ehli's-Sünne**, nşr.: Fâtıma Yûsuf el-Haymî, c. III, Beyrut.
- en-NESEFÎ, M. 2010: **Bahru'l-Kelâm (Mâtürîdî Akâidi)**, trc.: Ramazan Biçer, Gelenek Yayıncılık, İstanbul.
- er-RÂZÎ, F. 1996: **Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)**, c. XXI, Beyrut.
- er-RÂZÎ, F. 1401: **Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh**, thk.: Muhammed Sağır Hasan el-Ma'sûmî, Tahran.
- es-SÂBÛNÎ, N. 1998: **Mâtürîdiyye Akâidi**, trc.: Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- et-TAFTÂZÂNÎ, S. 1991: **Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)**, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul.
- et-TAFTÂZÂNÎ, S. 1428/2007: **Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye**, thk.: 'Abdusselâm b. 'Abdillâh el-Hâdî Şennâr, Dâru'l-Beyrut.
- TAŞPINAR, İ. 2003: **Yahûdi Kaynaklarına Göre Yahûdilikte Âhiret İnanç**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul.
- et-TİRMİZÎ, M. 1981: **es-Sünen**, İstanbul.
- TOPALOĞLU, B. 1988: "**Âhiret**", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. I.,

İstanbul, ss.: 538-546.

TÜMER, G.-KÜÇÜK, A. 1997: **Dinler Tarihi**, Ocak Yay., Ankara.

YAR, E. 2000: **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, Ankara Okulu Yay., Ankara.

YİTİK, A. 1996: **Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenâsüh İnanıcıyla İlişkisi**, Ruh ve Madde Yay., İstanbul.

ez-ZÂHİRÎ, H. 1989: **İlmu'l-Kelâm**, nşr.: 'Ahmed Hicâzî es-Sakkâ, Kahire.